

SERGIU COGUT
Institutul de Filologie
(Chișinău)

DIALOGUL SOCRATIC AL LUI PLATON ȘI POLIFONIA BAHTINIANĂ

Gânditorul care a inițiat un adevărat cult al dialogului ca metodă de a ajunge la adevăr a fost Socrate. Fiu al unei moașe, el se considera învestit cu această misiune, care în cazul lui se manifestă prin contribuția adusă la nașterea adevărului. Metoda sa de a dialoga cu interlocorii, de el numită maieutică sau, după cum menționează M. Bahtin în monografia sa dedicată poeziei lui Dostoievski, „de obstetrică” [1, p. 152], îi permite savantului rus să susțină: „...Socrate nu s-a proclamat nicicând posesor individual al unui adevăr gata format.” [1, p. 152]. Analizând ceea ce tradiția genurilor din domeniu serios-ilarului a numit „dialog socratic”, marele teoretician literar al secolului trecut accentuează câteva caracteristici ale acestuia: 1) „Subliniem că reprezentările socratice despre natura dialogală a adevărului, deși stăteau la baza carnavalescă populară a genului «dialogului socratic» și îi determinau forma, erau departe de a-și găsi întotdeauna expresia în conținutul diverselor dialoguri. Conținutul dobânda adesea un caracter monologic, în contradicție cu ideea formativă a genului.” [1, p. 152]; 2) „Cele două metode fundamentale în «dialogul socratic» erau sincriza și anacriza. Prin sincriză se înțelegea confruntarea diferitor puncte de vedere asupra unui anume obiect. (...) Prin anacriză se înțelegeau metodele de incitare, de provocare la cuvânt a interlocutorului, procedeele de a-l forța să-și exprime părerea și s-o exprime până la capăt. Socrate era un mare maestru al anacrizei: el avea darul de a-i face pe oameni să vorbească, să îmbrace în cuvinte părerile lor obscure, dar preconcepute și tenace, de a le explica prin cuvinte și de a demasca astfel falsitatea și inconsistența lor” [1, p. 152-153]; 3) Acest gen a fost cel care pentru prima dată în istoria literaturii a ales să utilizeze în postură de eroi oameni care pot fi apreciați drept ideologi. Astfel, M. Bahtin menționează: „Ideolog este în primul rând Socrate însuși, ideologi sunt și toți interlocorii săi – discipolii săi, sofistii, oameni simpli pe care-i atrage în dialog și face din ei «ideologi fără voce», iar evenimentul care se petrece în «dialogul socratic» (sau mai exact apare reprodus în el) este un eveniment pur ideologic de căutare și de încercare a adevărului” [1, p. 153]. Așa după cum s-a precizat deja, Socrate avea destui discipoli care să îl venereze și să facă din el figură dominantă în scrierile lor, unii dintre ei devenind la fel gânditori de renume și fondatori ai unor celebre școli filosofice. Însă nu trebuie trecut cu vederea amănuntul că Socrate însuși a avut dascăli, iar cea care e recunoscută drept profesoara lui de retorică se numea Aspasia, hetaira ilustrului om politic atenian Pericle și care, de fapt, a trăit aproape 20 de ani alături de el ca soție.

Dintre discipolii lui Socrate, desigur, cel mai remarcabil a fost filosoful Platon, care mai târziu a fondat și a condus prestigioasa școală din Atena numită Academia, deoarece a fost întemeiată acolo unde era venerat mormântul eroului mitic Academos. Activitatea acestei școli va dura aproape un mileniu, atrăgând tineri din toată Grecia, chiar și din Roma, iar cel care a succedat lui Platon la conducerea ei a fost nepotul și discipolul acestuia, Speusip. Însă cel mai celebru discipol pe care l-a avut marele filosof a fost

Aristotel, adevărată minte enciclopedică a lumii antice, dar care ulterior s-a îndepărtat de maestrul său, fondând prestigiosul Lykeion, cunoscut și ca școala peripatetică ce avea să rivalizeze mai târziu cu Academia platonice.

Anume Platon este cel care a scris dialogurile socratice analizate de M. Bahtin. Caracterizând aceste scrieri platonice în celebra sa carte *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, Diogenes Laertios ne informează că: „...Socrate, auzindu-l pe Platon citind dialogul *Lysis*, exclamă: «Pe Heracle, câte plâsmuiri îmi atribuie tânărul acesta mie!». Într-adevăr, Platon scrisese în dialog nu puține lucruri pe care Socrate nu le spusese niciodată” [2, p. 135].

Autorul antic își începe descrierea propriu-zisă a lucrărilor platonice, definind paralel dialogul și dialectica după cum urmează: „Un dialog este un discurs format din întrebări și răspunsuri asupra unor chestiuni filosofice sau politice, cu respectarea caracterului persoanelor care vorbesc și felului lor de a vorbi. Dialectica este arta de a vorbi, prin care combatem sau susținem o temă cu ajutorul întrebărilor și răspunsurilor celor care discută.” [2, p. 138]. În continuare, antologatorul grec ne propune această clasificare a scrierilor marelui filosof: „Dialogul platonice are două caractere generale: unul destinat pentru a învăța, altul pentru a cerceta. Cel dintâi se împarte și el în două categorii: teoretic și practic; la rândul lor, teoreticul se subîmparte în fizic și logic, iar practicul în etic și politic. Dialogul de cercetare se împarte, mai întâi, în două diviziuni principale: exercitarea minții, iar cealaltă – victoria în controversă. Partea care urmărește exercitarea minții are și ea două subdiviziuni, una înrudită cu arta moașei și alta care pune la probă; cea care urmărește controversa este, de asemenea, alcătuită dintr-o parte care aduce critică și alta care distruge tezele” [2, p. 138]. Această grupare a dialogurilor este însoțită și de alte clasificări pe care le reproduce Diogenes Laertios. Dintre acestea, una se prezintă astfel: „Unele dialoguri sunt numite dramatice, altele narative, iar altele mixte” [2, p. 138], dar, susține autorul antic, „acest mod de a clasifica dialogurile este mai potrivit pentru dramă decât pentru filosofie” [2, p. 138]. Urmează o clasificare operată ținându-se cont de domeniul problemelor abordate de către Platon în dialogurile sale. Așadar, „*Timaios*, spre exemplu, tratează despre natură; *Politicul*, *Cratylus*, *Parmenide* și *Sofistul* aparțin genului logic; *Apologia*, *Criton*, *Phaidon*, *Phaidros* și *Banchetul*, ca și *Menexenos*, *Cleitophon*, *Epistolele*, *Philebos*, *Hipparchos* și *Rivalii*, genului etic; în fine, *Republica*, *Legile*, *Minos*, *Epinomis* și *Atlantidul* tratează despre politică. Categoriei maieutice îi aparțin cei doi *Alcibiade*, *Theages*, *Lysis* și *Laches*, pe când *Euthyphron*, *Menon*, *Ion*, *Charmides* și *Theaitetos* ilustrează metoda care pune la probă. *Protagoras* aparține genului critic, iar genului distrugător de teze – *Euthydemus*, *Gorgias* și cele două dialoguri cu titlul *Hippias*” [2, p. 138]. Apoi, citându-l pe un oarecare Thrasyllus, antologatorul ne furnizează următoarele informații, din care aflăm că există o clasificare a dialogurilor lui Platon ce depistează 9 tetralogii, dar trebuie să se ia în considerare următoarea remarcă: „...*Republica* e luată ca o singură lucrare și *Legile* la fel. Prima lui tetralogie are un subiect comun, căci vrea să prezinte în ce fel își duce viața filosoful. Fiecărei lucrări, Thrasyllus îi dă două titluri: unul luat de la numele interlocutorului, celălalt din subiect. Această primă tetralogie deci, începe cu un dialog probatoriu, *Euthyphron*, sau *Despre pietate*; în al doilea rând vine un dialog etic *Apologia lui Socrate*; în al treilea, *Criton*, sau *Despre ceea ce trebuie făcut*, dialog etic, și în al patrulea, *Phaidon*, sau *Despre suflet*, tot un dialog etic. A doua tetralogie începe cu *Cratylus*, sau *Despre justetea numelor*, dialog logic, urmat de *Theaitetos*, sau *Despre știință*, dialog probatoriu, apoi *Sofistul*, sau *Despre real*, dialog

logic, și la urmă *Politicul*, sau *Despre regalitate*, tot un dialog logic. A treia tetralogie începe cu dialogul logic *Parmenide*, sau *Despre idei*; apoi *Philebos*, sau *Despre plăcere*, un dialog etic; pe urmă *Banchetul*, sau *Despre bine*, dialog etic, și *Phaidros*, sau *Despre iubire*, tot dialog etic. A patra tetralogie începe cu *Alcibiade* sau *Despre natura omului*, dialog maieutic, urmat de un al doilea *Alcibiade*, sau *Despre rugăciune*, tot maieutic, pe urmă vine *Hipparchos* sau *Lacomul de câștig*, dialog etic, și *Rivalii*, sau *Despre filozofie*, tot etic. A cincea tetralogie cuprinde mai întâi un dialog maieutic, *Theages*, sau *Despre filozofie*; pe urmă unul probatoriu, *Charmides*, sau *Despre cumpătare*; apoi *Laches*, sau *Despre bărbăție*, dialog maieutic, și *Lysis*, sau *Despre prietenie*, tot maieutic. A șasea tetralogie începe cu *Euthydemos*, sau *Eristicul*, dialog distructiv, urmat de *Protagoras*, sau *Sofiștii*, dialog polemic, apoi *Gorgias*, sau *Despre retorică*, dialog distructiv, și *Menon*, sau *Despre virtute*, dialog probatoriu. A șaptea tetralogie conține mai întâi două dialoguri distructive, cu titlul comun *Hippias*, primul *Despre frumos*, al doilea *Despre minciună*; pe urmă un dialog probatoriu *Ion*, sau *Despre Iliada*, și *Menexenos*, sau *Discursul funebru*, dialog etic. Tetralogia a opta începe cu *Cleitophon*, sau *Exhortația*, dialog etic, urmat de *Republica*, sau *Despre justiție*, dialog politic, *Timaios*, sau *Despre natură*, un dialog fizic, și *Critias*, sau *Atlanticul*, care este un dialog etic. A noua tetralogie începe cu *Minos*, sau *Despre legi*, un dialog politic, urmat de *Legile*, sau *Despre legislație*, tot politic, *Epinomis*, sau *Adunarea nocturnă*, sau *Filosoful*, politic, și, în sfârșit, *Epistolele*, în număr de treisprezece, etice” [2, p. 139-140]. Iar ultima grupare a dialogurilor pe care o menționează autorul grec este cea pe trilogii. Astfel, câțiva, printre ei numărându-se și Aristophanes gramaticianul, propun această clasificare: „Pun în prima trilogie *Republica*, *Timaios* și *Critias*, în a doua *Sofistul*, *Politicul* și *Cratylus*, în a treia *Legile*, *Minos* și *Epinomis*, în a patra *Theaitetos*, *Eutyphron* și *Apologia*, în a cincea *Criton*, *Phaidon* și *Epistolele*. Celelalte dialoguri urmează unul câte unul, fără o ordine anumită. Unii filologi, după cum am arătat mai sus, încep cu *Republica*, pe când alții încep cu *Alcibiade II*, care e mai lung, sau alții cu *Theages*; unii încep cu *Eutyphron*, iar alții cu *Cleitophon*, câțiva cu *Timaios*, alții cu *Phaidros*; alții cu *Theaitetos*, în timp ce mulți încep cu *Apologia*. Sunt recunoscute ca false dialogurile următoare: *Midon*, sau *Crescătorul de cai*, *Eryxias*, sau *Erasistratos*, *Alcyon*, *Acephalii*, sau *Sisyphos*, *Axiochos*, *Feaceni*, *Demodocos*, *Chelidon*, *Hebdomada* și *Epimenide*” [2, p. 140].

Într-un articol dedicat genialului filosof din cartea sa *Enciclopedia Antichității*, Horia C. Matei susține următoarele: „Grupate artificial de *Trasyllus* în 9 tetralogii, dialogurile lui Platon au fost clasificate de critica de specialitate de mai târziu în 4 categorii. Dialogurile de tinerețe sau socratice – *Apologia Sokratous* (*Apărarea lui Socrate*), *Criton*, *Ion*, *Hippias meizon* (*Hippias Maior*), *Hippias elatton* (*Hippias Minor*), *Alkibiades I* (*Alcibiade*), *Laches*, *Charmides*, *Statul (partea I)*, *Eutyphron*, *Lisis*, în care Platon reînvie figura lui Socrate sau îi apără memoria, au un caracter aporetic, relevând înclinația lui Platon spre problemele de morală și de educație. Urmează așa-numitele dialoguri intermediare sau de tranziție, ce poartă amprenta pitagoreismului și care, prin conținutul și calitățile lor literare, anunță marile dialoguri: *Protagoras*, *Cratylus*, *Gorgias*, *Eutydemos*, *Menexenos*, *Menon*. Din categoria operelor de maturitate (numite și marile dialoguri) fac parte: *Symposion* (*Banchetul*), *Phaidon* (*Fedon*), *Politeia* (*Republica*), *Phaidros* (*Fedru*), *Statul (cărțile II-X)*. Platon dezvoltă aici doctrina ideilor, pe care o va aplica în cele mai diverse domenii: metafizică, politică, etică și estetică. În dialogurile târzii, redactate în ultimii ani de viață – *Teaitetos*, *Parmenides Sophistes* (*Sofistul*), *Politikos* (*Politicul*), *Timaios*,

Nomoi (*Legile*) – figura lui Socrate se estompează, Platon aducând modificări importante doctrinei ideilor. Autenticitatea dialogului *Epinomis* nu este unanim admisă. (...) Una din constantele sistemului platonician este autodezbaterea, filosoful aflându-se într-un neîntrerupt dialog cu sine însuși” [3, p. 255].

În literatura de specialitate sunt pe larg analizate ceea ce exegeții numesc mituri platonice. Astfel, Paul Cornea amintește de unul dintre aceste mituri: „Într-un faimos dialog, *Phaidros*, Platon evocă mitul inventării literelor de către zeul egiptean Theuth. Lăudându-și născocirea în fața regelui Thamus («știința aceasta îi va face pe egipteni mai înțelepți și mai cu ținare de minte»), Theuth este întâmpinat cu o critică severă. Lucrurile se vor întâmpla tocmai pe dos, îi replică regele: «Scrisul va aduce uitarea în sufletele celor care-l vor deprinde, lenevindu-le ținerea de minte; punându-și credința în scris, oamenii își vor aminti din afară, cu ajutorul unor icoane străine, și nu dinlăuntru, prin caznă proprie». Mai departe, dându-i de astă dată cuvântul nemijlocit lui Socrate, textul ridică o nouă obiecție fundamentală. Pe lângă slăbirea memoriei, mai există și un alt dezavantaj: dacă te adresezi cuvintelor scrise cu o întrebare, «ele se învăluie într-o foarte solemnă tăcere», «nu îți răspund decât un singur lucru, mereu același»” [4, p. 372]. Examinând dialogul, filologul român face următoarea observație: „Remarc în treacăt, ceea ce de fapt e omis de evocarea curentă a mitului lui Theuth, că prin condamnarea sa, Platon are în vedere un anumit tip de scriere, cel în care autorul «se îndeletnicește cu cuvintele însăși», nefiind atent decât în răsunetul retoric al vorbelor pe care le înșiră. Scapă de învinuire și sunt validate, în schimb, scrierile de tip filozofic, al căror conținut este întemeiat pe «relațiile drepte, frumoase și bune». Căci ele constituie doar o transcriere autentică a vorbirii cu miez și întemeiere rațională, uzând de dialectică, așa cum o înfățișează chiar dialogurile lui Platon” [4, p. 373].

În Atena, Socrate nu s-a bucurat de apreciere unanimă, după cum ne-o demonstrează și celebrul proces de judecată care l-a condamnat la moarte. Astfel, unii care au scris despre el nu l-au agreat, l-au criticat, uneori chiar destul de aspru. Spre deosebire de atitudinea lui Platon și a celor ce se considerau discipolii marelui înțelept față de personalitatea acestuia, reputatul comedigraf grec Aristofan care, ca și Socrate și alți conlocutori ai acestuia, face parte din galeria personajelor din dialogurile platoniciene, a fost vădit ostil față de geniul socratic. Faptul este argumentat în celebrele sale comedii *Norii*, *Păsările* și *Broaștele*, în prima și în a doua Socrate figurând chiar ca personaj vorbitor. După cum ne informează Debra Nails în dicționarul dedicat tuturor oamenilor care constituie lumea dialogurilor lui Platon, acesta din urmă chiar protestează împotriva lui Aristofan și a portretului pe care celebrul dramaturg îl face lui Socrate în *Norii*. În viziunea lui, „este o caricatură credibilă a unui naturalist și sofist care promovează zei noi. Pe scenă, Socrate apare atârnat de platforma zeilor, într-un coș, și explică de ce se află acolo: «N-aș fi putut observa cum se cuvine fenomenele cerești dacă nu mi-aș fi atârnat mintea și nu mi-aș fi amestecat gândirea cea ușoară cu aerul cu care se înrudește. Iar dacă aș fi rămas jos, pe pământ, și aș fi privit de-acolo, n-aș fi descoperit nimic. Căci, cum să spun, pământul atrage la sine, fără greș, umezeala din gânduri»” [5, p. 307]. După care, „batjocura lui Aristofan continuă cu *Păsările*, în 414 (...), incluzând verbul proaspăt inventat «a socratiza», *sokratein*) și cu *Broaștele*, în 405 (...). În *Păsările*, un crainic elogiază utopicul oraș al păsărilor, cel venerat în rândul pământenilor: «Păi, înainte să construiești acest oraș, toți oamenii erau înnebuniți de spartani: își lăsau lațele să crească, răbdau de foame, nu se spălau niciodată, se purtau ca Socrate, fluturau bastoanele în sus și-n jos (...). Și strofa corală care începe

cu versul 1553 este plină de imputări. Într-o mlaștină subpământeană, «Socrate cel jegos cheamă spiritele»; sarcasmul este foarte ascuțit, mai ales dacă ne gândim la interpretarea dată pe atunci dialecticii lui Socrate văzută ca *phychagogia* (lit. călăuzire a sufletului)” [5, p. 307-308].

În cea de a treia piesă, corul cântă: „Vezi doar, nu dă bine să stai/ De vorbă cu Socrate,/ Zvârlind deoparte artele...” [5, p. 308].

Cultura Greciei antice, în primul rând prin Socrate, Platon și Aristotel, a avut un ecou foarte puternic pe teritoriul Imperiului Roman și o influență decisivă asupra culturii Romei antice. Astfel, cel care a întemeiat neoplatonismul, Ammonius Saccas l-a avut ca discipol pe Plotin care s-a stabilit la Roma unde a deschis propria școală filosofică. Iar celebrul autor de comedii Plaut, considerat unul dintre corifeii teatrului antic, a creat unul dintre cele mai memorabile personaje literare ale timpului care a dat chiar titlu uneia dintre piesele sale, *Pseudolus*. Despre acesta, cunoscutul clasicist E. Cizek afirmă în monografia sa dedicată literaturii latine că poate fi numit regele sclavilor plautini, fiind un „Falstaff al antichității, mag comical al literaturii latine și totodată autentic alter-ego al lui Plaut, care prin intermediul lui, persiflează fără încetare și concomitent se autopersiflează. Pseudolus este un adevărat vrăjitor al combinațiilor cele mai neașteptate. Chiar Simo, stăpânul cel bătrân, îl compară cu Socrate.” [6, p. 73-74].

La rândul lui, Cicero se considera un discipol de a lui Platon, al iluștrilor gânditori Arcesilaos din Pitane și Carneades, primul este considerat fondator al celei de-a doua Academii, iar celuilalt îi datorăm întemeierea celei de-a treia Academii. Analizând dialogul agonistic ciceronian, E. Cizek menționează că acesta „îi îngăduie să evite dogmatismul, expunerea de tipul manualelor, deoarece, cum am arătat, Cicero consideră că certitudinea dogmatică nu poate fi niciodată dobândită. Cum am relevat mai sus, dialogul implică tocmai dezbateri de tipul tezei contrarii. Totuși pot fi decelate, în utilizarea tehnicii acestor dezbateri, trei tipuri de «dialog», *dialogus*: cel platonician și aristotelician (demonstrație prin intervenții relativ scurte și stringente ale participanților, care conduce la obținerea unei adeziuni măcar parțiale a conlocuitorilor pentru o anumită teză, expusă de unul dintre ei; lipsește vivacitatea dialogului platonician autentic și comportă o anumită monotonie, dar și adecvarea la caracterele istorice atestate ale personajelor), stoic (polemică a principalului vorbitor cu un interlocutor imaginar, care pune întrebări sau formulează obiecții rapide; această tehnică, provenită din diatriba cinico-stoică, este utilizată în *Tusculanae disputationes*: cei doi interlocutori apar caracterizați prin siglele *M* și *A*, adică «magistrul», *magister* ori *Marcus Cicero*, și «auditoriul» sau «tânărul», *auditor* sau *adulescens*), specific ciceronian (controversă între personaje care fac expuneri relativ lungi, fără a ajunge la concluzii clare sau mai degrabă lăsând deschise toate opțiunile; descinde tot din tradițiile platoniciene și peripateticiene)” [6, p. 197].

După cum am menționat la începutul articolului, în monografia sa consacrată lui Dostoievski și romanului polifonic al acestuia, Bahtin a analizat pe larg dialogul socratic ce i-l datorăm lui Platon. Această opțiune a savantului rus e pe deplin explicabilă prin faptul că dialogurile scrise de iluștrul filosof antic constituie unele din primele documente literare în care poate fi sesizată polifonia ce a fost remarcabil valorificată mai târziu de romanele dostoievskiene. În această ordine de idei, descriind în al său *Cuvânt înainte* la prospografia elaborată de Debra Nails curentul contemporan care se autodefinște drept *neo-Plato scholarship* (noua cercetare platoniciană) și pe care îl ilustrează prin lucrările sale chiar autoarea dicționarului în cauză, cunoscutul istoric și publicist Zoe Petre

afirmă următoarele: „«Noii platonicieni» consideră că riscul de a transforma dialogurile în (false) tratate de filozofie deghizate ca scenete crește exponențial dacă nu ascultăm cu atenție multiplicitatea vocilor care răsună în text, dacă nu rezistăm ispitei de a privilegia pe una anume în detrimentul polifoniei – singura care lasă dialogul în întregul lui să ne vorbească” [5, p. IX].

Exegeza bahtiniană a dialogurilor socratice scrise de Platon a fost supusă unor nuanțări de către unii specialiști care au studiat opera genialului filosof prin prisma conceptelor elaborate de ilustrul savant rus. Astfel, în cartea sa intitulată sugestiv *The Rebirth of Dialogue: Bakhtin, Socrates, and the Rhetorical Tradition (Renașterea dialogului: Bahtin, Socrate și tradiția retorică)*, James P. Zappen afirmă următoarele: „În *Problemele poeziei lui Dostoievski*, Bahtin descrie tipul de bivocitate pe care îl găsește în dialogurile platonice timpurii: testarea și contestarea, și crearea ideilor ce au loc nu ca rezultat al cuvântării unui singur vorbitor, ci doar ca rezultat al unui schimb reciproc de subiecți vorbitori – scoaterea la lumină și juxtapunerea vocilor, și coliziunea vocilor prin care ideile vechi sunt tăgăduite și se nasc idei noi. Bahtin exagerează probabil distincția sa între dialogurile timpurii și târzii, după cum sugerează R. Allen Harris și Paul Kameen în interpretările lor bahtiniene a târziului *Phaidros*. Astfel, interpretarea lui Bahtin a dialogurilor timpurii ar putea fi extinsă și asupra unora dintre dialogurile târzii” [7, p. 2-3].

În concluzie, este cazul să menționăm că dialogurile socratice ale lui Platon și figura emblematică a lui Socrate continuă și după mii de ani ce s-au scurs de la scrierea lor să prezinte un interes inepuizabil pentru cei ce doresc să înțeleagă în esența ei această etapă de început și, într-adevăr, de căpătâi din istoria filosofiei dialogului ce va cunoaște peste veacuri un suflu nou odată cu publicarea operelor principale ale marilor cugetători ai secolului trecut care au încercat să clarifice unele dintre misterele dialogului desfășurat atât în cadrul societății, cât și în cel al operelor literare.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Mihail Bahtin, *Problemele poeziei lui Dostoievski*, Editura Univers, București, 1970.
2. Laertios Diogenes, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, Editura Polirom, Iași, 1997.
3. Horia C. Matei, *Enciclopedia Antichității*, Editura Meteora Press, București, 2000.
4. Paul Cornea, *Interpretare și raționalitate*, Editura Polirom, Iași, 2006.
5. Debra Nails, *Oamenii lui Platon*, Editura Humanitas, București, 2008.
6. Eugen Cizek, *Istoria literaturii latine*, vol. I, Editura Corint, București, 2003.
7. James P. Zappen, *The Rebirth of Dialogue: Bakhtin, Socrates, and the Rhetorical Tradition*, State University of New York Press, Albany, 2004.